

АРХЕОЛОГІЯ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.4 (477.82) “09”

СПОРУДА X СТ. З ПОСЕЛЕННЯ ТОВПИЖИН НА БЕРЕЗІ ХРІННИЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Віталій ТКАЧ

Будинок дітей та молоді м. Дубно

Секція археології і туризму

Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

Археологічний музей

Публікуються результати рятівних досліджень решток будівлі X ст. біля с. Товпижин на Рівненщині. Особливістю виявленої споруди є глинобитна піч, споруджена у центральній частині західної стіни у спеціально викопаній ніші за межами котловану. Над піччю виявлені рештки жаровні. Зафіксовано також господарську яму та вхідний коридор. Аналіз фактів дозволяє припускати, що стіни будівлі знаходилися на бортах котловану.

Ключові слова: споруда, глинобитна піч, жаровня, кераміка, господарська яма.

Під час досліджень Волинської археологічної експедиції (начальник – проф. Д. Козак) авторами проведено рятівні розкопки решток споруди X ст., виявленої на березі Хрінницького водосховища, на захід від хут. Грабівець (с. Товпижин Демидівського р-ну Рівненської обл.). В обриві високого правого берега р. Стир простежено одну із стінок глиняної печі, що була частково зруйнованою, верхня частина якої знаходилась на глибині 1,1 м від сучасної поверхні. Зачисткою відслонення берега не було виявлено жодних слідів заповнення котловану будівлі, до якої могла б належати піч. З метою встановлення ступеня збереженості та більш повного вивчення об'єкта закладено невеликий розкоп площею 16 м².

Стратиграфія та планіграфія споруди. До глибини 1,0 м залягав гумусований супісок із вкрапленнями глини та уламків кераміки, окремих крем'яних виробів. Біля південної стінки розкопу виявлено кілька фрагментів кераміки XIX ст., шматки цегли.

Обриси котловану споруди виразно проявилися на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. Котлован (нижня частина будівлі) має розміри 3,3?2,2–2,6 м (рис. 1).

СПОРУДА Х СТ. З ПОСЕЛЕННЯ ТОВПИЖИН

У північно-східному куті об'єкта в долівці знаходиться господарська яма розмірами 0,9?0,8 м і глибиною 0,3–0,4 м від рівня долівки. В заповненні

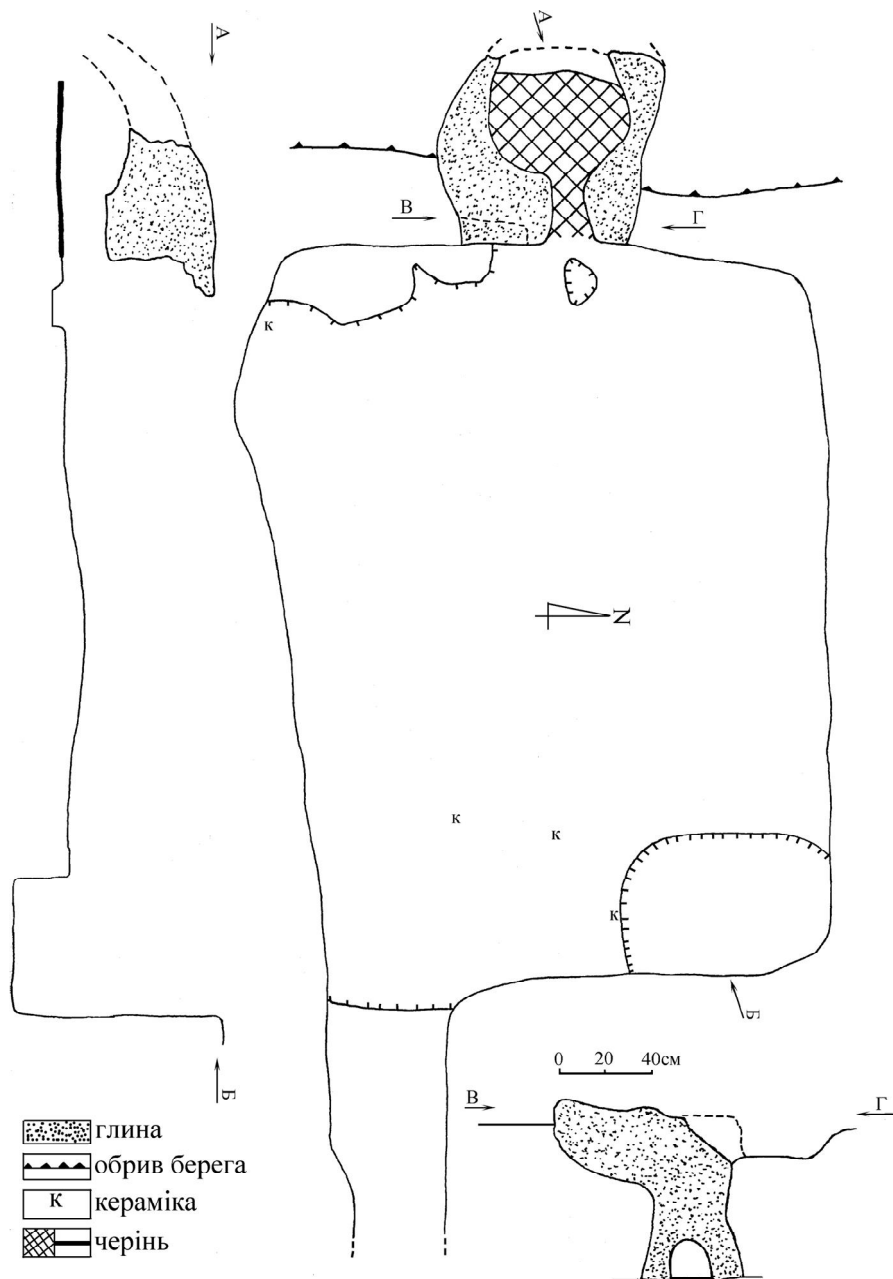

Рис. 1. Товпизин. План та профілі споруди.

Fig. 1. Tovpyzhyn. Plan and profile of construction.

ями виявлено 4 кістки, уламки кераміки.

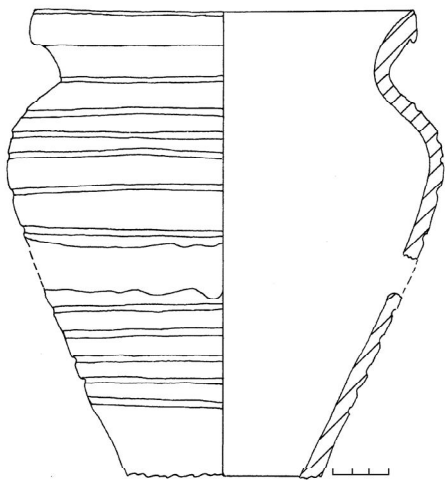

Рис. 2. Товпизин. Горщик із споруди.
Fig. 2. Tovpyzhyn. Pot from construction.

У південно-західному куті (від південної стінки котловану до печі) знаходяться два невеликі материкові приступки шириною до 0,3 м і висотою 0,1–0,2 м від рівня долівки.

Вхід у споруду знаходився в південно-східному куті котловану, у стінці, протилежній до тієї, в якій знаходиться піч. Вхідний коридор вдалося прослідкувати на довжину 1,2 м. Він поступово піднімається від долівки і в точці остаточної фіксації сягає 0,35 м від її рівня. Дно коридору, як і долівка, підмащене глиною. Ширина коридору поступово звужується від 0,6 м до 0,4 м.

Долівка будівлі підмащена глиною, нерівна – вона підвищується зі сторони входу та печі до центральної частини котловану.

Глинобитна піч була споруджена в центральній частині західної стінки об'єкта. При розчищенні цієї частини будівлі встановлено, що у стінці котловану вирізано вузький коридор шириною 0,45 м і висотою 0,3 м, що вів до викопаної ніші, розмірами близько 1,0?1,0 м. В цій ніші споруджено піч. Задня стінка не збереглася, тому зафіксована довжина печі – 0,8 м, однак спостереження дозволяють стверджувати, що її довжина сягала близько 1,0–1,1 м. Висота печі від череня до верхньої частини – 0,7 м. Черінь лежить на рівні долівки споруди, його товщина – 0,02–0,03 м. Розміри череня: 0,6?0,6 м, від входу в устя до збереженої тильної частини череня – 0,85 м. Товщина південної стінки печі в нижній частині 0,2 м, північної стінки – 0,25 м. Стінки печі щільно прилягають до материкових стінок ніші. Висота паливної камери печі складає 0,25 м; її заповнення: гумусований супісок, шматки глини, уламки кераміки та частково зруйнованої нижньої частини купола печі. Від 0,25 до 0,50 м над рівнем череня знаходиться пошкоджений (внаслідок дії природних чинників), сильно випалений до оранжевого кольору купол печі. Над куполом знаходиться верхня частина печі товщиною 0,2 м, виліплена з світло-жовтої глини. Спостереження за стратиграфією відслонення берега дозволили встановити, що черінь печі лежить на материковому піску, але сама ніша, в якій розташована піч, врізана у неширокий природний заплив глини довжиною до 3,6 м, товщиною близько 0,4 м.

У південній стінці опалювальної камери зафіксовано відбитки двох (поруч розташованих) вертикальних стовпчиків, що слугували каркасом при будівництві камери, а потім згоріли. Їх висота – 0,18 м, ширина – 0,04–0,06 м.

Устя печі аркоподібне, вузьке і невисоке. При вході в устя у його верхню частину вмонтований дугоподібний уламок вінець (довжина 0,1 м), що створював арку устя. Довжина каналу устя 0,3 м і відповідає ширині передніх материкових стінок, які були залишені при вибиранні ніші. Ширина вибраного для устя каналу – 0,4 м, висота – 0,4 м. Ширина бічних (глинобитних) стінок печі біля устя – 0,1–0,15 м (товщина збільшується ближче до верхньої частини печі). Ширина самого устя – 0,2 м, висота – 0,25 м. Перед устям знаходиться невелика ямка розмірами 0,1?0,2 м, глибиною до 0,1 м.

Верхня частина печі знаходиться на рівні верхньої межі материкового піску, вона виліплена з глини світло-жовтого кольору. Над устям виділяється глиняний “навіс”, що звисає в сторону котловану на відстань 0,2 м. Його ширина – 0,25 м. Ймовірно, він був однією із складових конструкцій жаровні, розвал якої частково лежав на цьому “навісі” на висоті 0,5 м від рівня долівки. Її рештки, ймовірно, частково сповзли з печі вже після руйнування споруди. Жаровня виготовлена з сірої невипаленої глини з великими домішками полови – у зламі в тісті яскраво виділяються відбитки стебел і зернин злаків. Уламки її також виявлено в заповненні у південно-західному (на висоті 0,4–0,5 м від долівки) та північно-західному (на висоті 0,2 м від долівки) кутах споруди. Розміри розвалу жаровні на печі 1,0?0,4 м, товщина – 0,04–0,05 м. Виявлено 7 уламків бортиків жаровні (найвищий з них 0,1 м).

Печі, влаштовані за межами котловану житла, є явищем хоч і не дуже розповсюдженим, однак вони відомі в кількох регіонах – на Середньому Дністрі (Рашків I)¹, Східній Волині (Райковецьке городище, XIII ст.)², Середньому Подніпров’ї (Монастирок, VIII–X ст.)³. Однак, на відміну від цих пам’яток, на яких печі в житлах вирізані в масиві суглинку у вигляді підбою, опалювальна споруда з Товпижина знаходиться у спеціально викопаній від рівня давньої денної поверхні ніші і повністю виліплена з глини. Ймовірно,

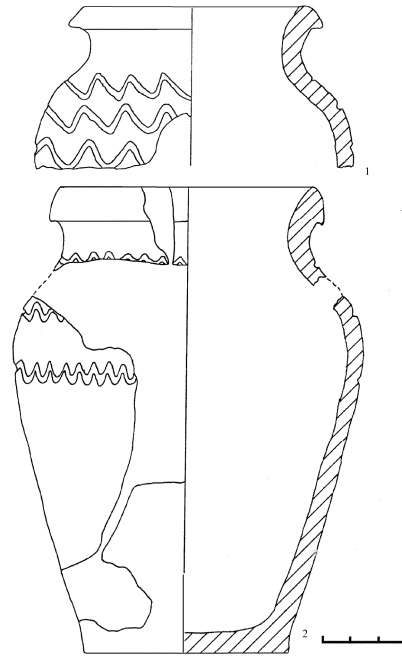

Рис. 3. Товпижин. Керамічний комплекс споруди.

Fig. 3. Tovpyzhyn. Ceramic complex of construction.

характер піщаного ґрунту не дозволяв спорудити піч у вигляді підбою, що змусило будівельників цієї споруди сформувати піч у спеціально вибраній для цього ніші в стіні.

За кількома ознаками (наявність печі, розміри котловану тощо) цю споруду можна інтерпретувати як житло. Однак, деякі фактори – видовжена форма котловану, характер входу, місцезнаходження печі, наявність господарської ями в куті, а також жаровні на печі, можливо, є свідченням житлово-господарського призначення споруди, яку використовували також для просушування зерна. Крім того, локалізація печі за межами котловану

споруди дозволяє висловити припущення про розташування дерев'яних стін будівлі на бортах котловану.

Знахідки з культурного шару. В культурному шарі та у заповненні котловану траплялися знахідки різних періодів. Найдавніші з них належать до доби мезоліту-неоліту. Це кілька дрібних пластинок, серед яких одна мікропластинка з ретушованою виїмкою. До доби енеоліту належать крем'яні пластини та їх уламки, серед яких є ретушовані. Знайдено серединний та бічний різці.

Епоха бронзи представлена матеріалами тшинецько-комарівської культури. Зібрано кілька невиразних знарядь на відщепках та уламки кераміки, серед яких переважають фрагменти посудин червоного та

коричневого кольору з вигладженою поверхнею та домішкою товченого кременю в глиняному тісті. Єдине вінець має заокруглений край та горизонтальний лінійний орнамент. Виготовлене воно з неякісної глини із значною домішкою піску і жорстви, поверхня сіра, шерехувата.

Кілька уламків кераміки коричневого кольору, з домішкою шамоту в глиняному тісті, належать до ранньозалізного віку. Знайдено також поодинокі уламки давньоруської та полив'яної кераміки і залізних виробів XIX ст.

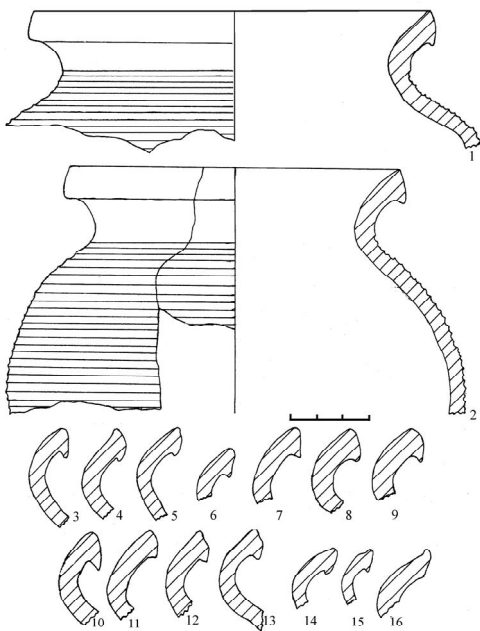

Рис. 4. Товпизин. Керамічний комплекс споруди.

Fig. 4. Tovpyzhyn. Ceramic complex of construction.

Керамічний комплекс споруди. При дослідженні будівлі було виявлено 402 уламки кераміки, що становили рештки 32 горщиків, 4 мисок, 1 посудини з вертикальним горлом, а також нижню частину посудини з отвором у придонній частині (рис. 7, 3). Більшість кераміки походила із заповнення котловану, кілька крупніших фрагментів були втопані в долівку (рис. 5, 3, 4). Частина кераміки, знайдена при розчистці печі, мала повторний перепал і, можливо, входила в її конструкцію, однак *in situ* було знайдено фрагменти лише одного горщика (рис. 2). Ще одну частину вінець цього ж горщика втопано в долівку в західній частині котловану житла. Із значною долею ймовірності можна стверджувати, що в конструкцію печі входили уламки ще одного горщика (рис. 3, 2).

За своєю типологією горщики, використані при будівництві печі і ті, що потрапили в заповнення, досить одноманітні, різняться, насамперед, діаметром вінець, який становить від 7,7 до 21,4 см. Вінця горщиків сформовані у вигляді дещо випуклого манжета. В одному випадку манжет зрізаний прямо (рис. 4, 1); ще одне вінце із заповнення має різну огранку (рис. 5, 16).

За складом глиняного тіста горщики можна поділити на три групи. До першої, найчисельнішої, входять посудини темного або світло-сірого кольору, з домішкою піску і рідко окремих зерен жорстви в глиняному тісті; суцільні, рідше тришарові на зламі. До другої групи входять посудини, виготовлені з добре відмуденої червоної глини, іноді з домішкою дрібно перетертого шамоту в глиняному тісті. На зламі черепок має тришарову структуру. Випал посередній або поганий; в останньому випадку поверхня черепка шерехувата на дотик. До третьої групи входять уламки білоглиняних посудин, однак всі вони повторно перепалені в печі, що, можливо, і надало їм цього забарвлення.

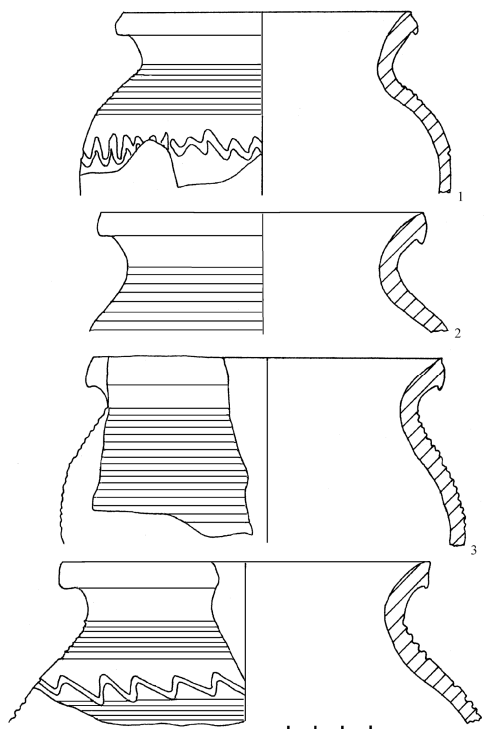

Рис. 5. Товпизин. Керамічний комплекс споруди.

Fig. 5. Tovpyzhyn. Ceramic complex of construction.

Виготовлені горщики на повільному ручному гончарному крузі. В багатьох випадках після обточування на крузі внутрішня частина посудини

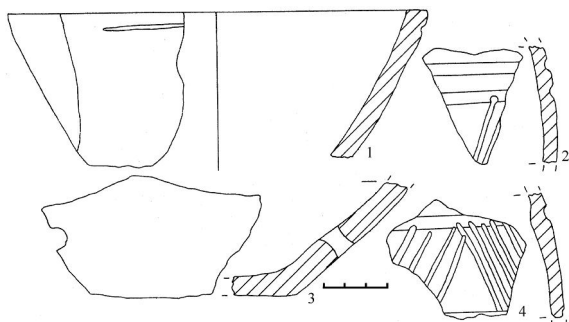

Рис. 6. Товпизин. Керамічний комплекс споруди.
Fig. 6. Tovpyzhyn. Ceramic complex of construction.

та чітким орнаментом (рис. 4, 1). Червоноглиняні посудини орнаментовані кількома рядами хвилястих ліній (рис. 3, 1, 2), однак є уламки таких посудин і з прямими лініями. Ще кілька посудин вкрито неглибоким рифленням (рис. 4, 2; 5, 1, 2).

Відрізняються два уламки стінок горщиків з дещо незвичним для давньоруського посуду орнаментом із косих штрихів, що поєднують горизонтальні лінії (рис. 6, 2, 4). За складом глиняного тіста вони не відрізняються від більшості горщиків з житла. Такий орнаментальний мотив, “чужий” для місцевої кераміки, є характерним для посуду салтівської культури. Знайомство місцевого гончаря з салтівським посудом було цілком можливим - кераміку салтівської культури виявлено на трьох пам’ятках в Рівненській області: при розкопках споруди X – першої половини XI ст. на посаді літописного міста Дорогобужа в Погоринні⁴, в споруді X ст. на поселенні біля с. Птича Дубенського р-ну⁵ та на поселенні Івання I Дубнівського р-ну⁶. Слід зауважити, що у всіх цих пунктах знайдено салтівську кераміку з орнаментальними мотивами, подібними чи аналогічними до кераміки з Товпизина.

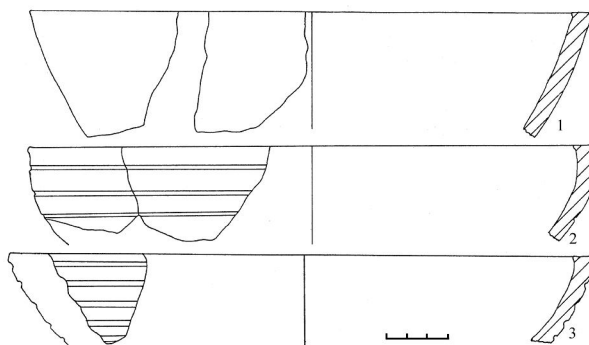
Окрім горщиків та невеликого уламка посудини з вертикальним горлом в заповненні споруди знайдено уламки мисок. Ці посудини виготовлені з глини сірого кольору, рівномірно випалені на зламі. Діаметр переважно великий – 27–28 см, однак є екземпляр діаметром 19,3 см. Форма мисок конічна, вінця іноді загнуті досередини. Орнамент складається з прямих горизонтальних ліній (рис. 7, 2, 3). Дві неорнаментовані миски виготовлені одним майстром і, окрім величини діаметру, нічим не різняться (рис. 7, 1; 6, 1).

Посудина з отвором в придонній частині, очевидно, мала форму, близьку до миски (рис. 6, 3). Отвір зроблено до випалу, по сирій глині.

підправлялась вручну вертикальними або косими штрихами.

Орнаментация горщиків складається з окремих візних горизонтальних ліній (рис. 2; 4, 3), в одному випадку під ними проведено хвилясту лінію (рис. 4, 4). Хвилясту лінію поміж рядів прямих має горщик з вертикальним зрізом манжета, крім того він відрізняється більш глибоким

Кераміці з дослідженого об'єкту в Товпижині відомі чисельні аналогії на досліджених пам'ятках давньоруського часу. Горщики з комплексу належать до т. зв. курганного типу X–першої половини XI ст.⁷ Виявлені миски також належать до раннього типу⁸. Найближчим до Товпижина дослідженим поселенням цього періоду є Шанків Яр біля с. Хрінники, за 1,8 км на захід від дослідженого об'єкта. Найближчими за формою вінець горщиків до наших є посудини з жител X–початку XI ст.⁹

Датуючи споруду з Товпижина дещо вужче, можна зауважити відсутність в комплексі вінець ранніх типів, характерних для IX–X ст., та вінець з ускладненою формою манжета, які б можна було віднести до XI ст. Натомість в комплексі є кераміка з орнаментом, що наслідує салтівський. Тож найбільш ймовірною датою існування будівлі є середина – друга половина X ст.

Наявність в комплексі значної кількості мисок є нехарактерним явищем для жител цього періоду. Так, на Хрінницькому поселенні не знайдено жодної керамічної миски X–початку XI ст. Зважаючи на те, що комплекс з Товпижина поки що єдиний в цьому плані, то цей факт важко пояснити.

Наявність в комплексі значної кількості мисок є нехарактерним явищем для жител цього періоду. Так, на Хрінницькому поселенні не знайдено жодної керамічної миски X–початку XI ст. Зважаючи на те, що комплекс з Товпижина поки що єдиний в цьому плані, то цей факт важко пояснити.

¹ Баран Я. В. Житла-майстерні на поселенні Рашків I // Археологія. 1983. Вип. 42. С. 73–79.

² Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950. С. 50–56.

³ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянский памятник у с. Монастырек на Среднем Днепре. Киев, 1988. С. 37, 56–57, 83, 85.

⁴ Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. Рівне, 1996. С. 93.

⁵ Самолюк В. О. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею (РКМ) у 1992 році // Архів РКМ. С. 7, 13. Табл. 10.

⁶ Кач В. В. Звіт про розвідкові роботи в 2002 році на території Дубенського району Рівненської області // Архів РКМ. С. 5. Рис. 23, 12.

⁷ Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1986. С. 448–449.

⁸ Там само. С. 451.

⁹ Козак Д. Н., Прищепя Б. А., Шкоронад В. В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ, 2004. С. 210.

**CONSTRUCTION OF X CENTURY FROM TOVPYZHYN SETTLEMENT ON
THE BANK OF KHRINNYKY LAKE**

Vitalij TKACH

The house of children's and youth of Dubno
Section of the archaeology and tourism

Jaroslav POHORAL'S'KYJ

Ivan Franko National University of L'viv
Archaeological Museum

Results of rescuing archaeological researches of remains of the building of X century near Tovpyzhyn in Rivne region is analyzed at the paper. Clay oven, situated in central part of western wall in special niche outside the frames of the pit, is the most important peculiarity of this construction. House-holding pit and entrance corridor were found too. It can be supposed that walls of the construction were situated on the edge of pit.

Key words: construction, clay oven, ceramic, house-holding pit.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2005

Прийнята до друку 22.02.2005